

Д. С. ПЕНСКАЯ, В. Б. КРЫСЬКО, Р. ПОУП,
Я. МИЛТЕНОВ. ХОЖДЕНИЕ В РАЙ. СКАЗАНИЕ АГАПИЯ В
ГРЕЧЕСКОЙ ТРАДИЦИИ И СЛАВЯНСКОМ ПЕРЕВОДЕ.
ИЗДАНИЕ. ИССЛЕДОВАНИЕ. УКАЗАТЕЛИ. Под ред. В. Б. Крысько.

Москва–Санкт-Петербург: Нестор-История, 2024. 160 с.
+ 57 с. снимки. ISBN 978-5-4469-2332-8

Монографията, посветена на апокрифа *Сказание за Агапий*, е колективен труд, зад който стоят многогодишните занимания на неговите автори¹. Славянският превод на *Сказанието* е бил обект на научен интерес повече от век и половина и в хода на дългата си изследователска история е претърпял внушителен брой издания с различни качества, немалък интерес е предизвиквало и неговото съдържание. Напротив, гръцкият му източник е почти непознат за науката, така както е бил малко познат и през Средновековието, ако съдим по дошлите до нас три преписа. Настоящата книга се стреми да обедини изследванията за двете традиции във всички основни филологически и културологични направления. За да обхване широкия спектър от

изследователски компетенции и богатата информация, подредбата и оформлението на книгата са необичайни, за което ще стане дума по-долу.

Сказанието описва пътуването на монаха Агапий до райа и обратно, срещите му по пътя, телесното му пребиваване в райската градина, неговото духовно израстване и посвещение в Божията премъдрост. За разлика от други представители на този жанр, *Сказанието* е сред редките примери, в които пътешествието не е във видение или насън, героят отива и се връща приживе, а пътят му има реални географски измерения на земята.

Авторът и времето на възникване на съчинението са неизвестни, а гръцката ръкописна традиция е много ограничена – познато е в едва три късни преписа от XV–XVII в., като най-ранният от тях (от Гръцката национална библиотека в Атина, ЕВЕ 2634, XV–XVI в., л. 213v–229v) е издаван преди това два пъти – от Р. Поуп през 1984–1985 г. с английски превод и в дисертацията на Д. Пенская от 2017 г. с разночетения. Старобългарският му превод се причислява към продукцията на Преслав с предполагаемо датиране от края на IX в. – началото на X в. и глаголически архетип(и). Сред славяните текстът е получил изключително широко разпространение – преславският превод е достигнал до нас в над 100 преписа, от които 16 южнославянски (включително един хърватски глаголически) и 85 източнославянски с най-ранен представител в Успенския

¹ Изчерпателна информация за предходните публикации на авторите вж. в списъка на литературата в книгата, с. 154–160. Тук ще открия само Р о р е, R. The Greek Text of “The Narration of Our Pious Father Agapios the Syrian”. – *Cyrrilomethodianum*, 8–9, 1984–1985, 233–260; П е н с к а я, Д. С. Греческое „Сказание отца нашего Агапия“: Богословский диспут в сказочном нарративе. Дисертация (...) кандидата культуuroлогии. Москва, 2017; М и л т е н о в, Я. До райа и обратно. Речник-индекс към старобългарския превод на Сказание на отец Агапий (ВНГ 2017). – Известия на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“, 35, 2022, 217–256; К р ы с ь к о, В. Перевод Сказания Агапия как памятник древнейшего периода болгарской письменности. – *Palaeobulgarica*, 47, 2023, 2, 3–30.

сборник от XII в., в още поне 48 преписа се съдържа късна руска преработка, а съществува и кратка проложна версия. Словото има над десет предишни издания по отделни преписи (включително и южнославянски), като на най-широк интерес се радва Успенският сборник с три предходни издания между 1879 г. и 1980 г. Той е залегнал като основен текст и в настоящата книга, но не може да се каже, че имаме поредното дипломатическо издание на най-стария запазен препис. Това, което книгата предлага като обхват и многопластовост на материала, е равностойно на няколко публикации в едно. Тя демонстрира как едно потенциално електронно издание с множество вътрешни препратки и коментари може да се разположи на хартия, а в методологическо отношение – поне в сферата на палеославистиката – показва пробив в посока на реконструкцията и критическия подход към текстове с богата отворена трансмисия.

Книгата съдържа четири основни дяла: 1. успоредно двуезично издание на текста с разночетения, реконструкция и два превода на руски; автор на славянската част (издание, критически апарат, реконструкция, превод, коментар) е Вадим Криско, който е използвал и по-ранните колации на Ричард Поуп, а гръцката част (издание, критически апарат, превод) е изработена от Даря Пенская; 2. изследователски дял с културологичен и езиков коментар с автори, съответно, Д. Пенская и В. Криско; 3. двупосочни словоуказатели (към гръцкия текст от Д. Пенская и пълен старобългарско-гръцки индекс на словоформите от Явор Милтенов); 4. черно-бели снимки с високо качество на гръцки и славянски ръкописи.

Изданието е предхождано от кратка въстъпителна част (с. 3–18), включваща преглед на по-ранните проучвания върху текста на *Сказанието за Агапий* и списък на известните до този момент ръко-

писи – както залегналите в критическия апарат (всички южнославянски и много от източнославянските до XVII в.), така и останалите извън колацията (предимно по-късните източнославянски от XVI–XVIII в.) и представителите на втората (руска) редакция. Приложени са също списък на съкращенията и символите и описание на принципите на издаване. Поради неизбежната нужда да се ограничи използваните ръкописи, а и поради заявеното намерение на авторите да реконструират първоначалния славянски превод, бихме очаквали в началото да има обширна студия върху ръкописната традиция, историята на текста, аргументация за подбора на преписите и систематизация на отношенията между тях, както и опит за стема. Отсъствието на такава глава може да се обясни с две обстоятелства: първо, някои резултати от тези изследвания са обобщени в по-ранни публикации на авторите, напр. Д. Пенская за гръцката традиция и Р. Поуп и В. Криско за славянската; второ, крагък текст-критически коментар е поместен в края на изследователския дял на книгата (с. 112–114), където отказът от стема е аргументиран с големия брой преписи и сложните отношения между тях, като тази задача е оставена за бъдещето.

Самото издание (с. 19–61) има сложна структура, която на пръв поглед затруднява четенето, но благодарение на вътрешната си логика и прецизното оформление позволява значително количество информация да се побере на сравнително малката площ на две съседни страници (това обяснява и големия формат на книгата, 208 x 298 мм). На четна страница (вляво) е изданието на една колона от текста по преписа в Успенския сборник, разделена на две, с номерирани редове, означение на листовете по два други преписа и сегментация по глави и изречения в полетата. Под него, преливайки на съседната нечетна

страница (вдясно) следват: критически апарат към основното издание не само с разночетения по още 28 преписа, но и с езикови и текстологически коментари към някои по-проблемни места; реконструкция на старобългарския превод на кирилица; съвременен руски превод на реконструирания текст; критическо издание на гръцкия текст по трите известни преписа; критически апарат към гръцкото издание с всички разночетения; съвременен руски превод на гръцкия текст; в отделни случаи, ако има място – снимка на съответния лист от някой от използваните ръкописи.

Критическият апарат към славянския текст е много богат, но както уточняват и авторите, в него са включени само избрани варианти. Особено внимание се обръща на няколко типа разночетения: отклонения и съответствия спрямо гръцкия текст, варианти, чието групиране помага да се очертаят отделни текстологически групи ръкописи, както и четения, придружени от езиков коментар, обясняващ избора на издателя при реконструкцията на архетипа на старобългарския превод. Вариантите, които показват най-голяма близост до гръцкия източник и се оценяват като първични, са подчертани. Въпреки че основният текст на изданието следва най-стария препис, може лесно да се види, че множество първични четения са запазени в различни по-късни разклонения на ръкописната традиция, отбелязани са в апарата и са предпочетени в реконструирания превод.

Самата реконструкция е предпазлива и също е натоварена с няколко функции (например формите, получени от конектура, са маркирани с подчертаване, отклоненията от гръцки са в курсив, някои колебания в избора на форма са в скоби или с въпросителен знак, означен е краят на колоната спрямо основното издание). Не са въведени главни букви

и съвременна пунктуация, а избраният правопис е сравнително консервативен и отчита глаголическия архетип (без йотувани предни гласни в началото на сричката, но с разлика между ъ и ѱ на етимологическите им позиции). Намирам този начин на умерена реконструкция за много подходящ, като се има предвид резервираността, с която палеославистичната научна общност се отнася към критическите издания (в същинския смисъл на думата, а не в смисъл на дипломатическо издание с разночетения). Разбира се, читателят филолог би могъл да изрази несъгласие с някои издателски решения, например при възстановяване на четене, което съответства на гръцкия текст, но не е засвидетелствано в славянските ръкописи, както и по отношение на слятото изписване на възвратната частица *са* в постпозиция според обичайната практика на руските издания, при положение че архетипът на превода възхожда към най-ранната старобългарска епоха и в самия текст има немалко примери за нейната подвижност. Много от издателските предпочитания обаче са защитени с подробен езиков коментар както в самия критически апарат към съответното място, така и в общия лингвистичен очерк в края на книгата. По този начин се предоставя един четивен архетип на превода и едновременно с това се запазва пълната прозрачност на пътя, по който се достига до него.

Наличието на два съвременни руски превода – от старобългарски и от гръцки – на пръв поглед изглежда излишно разточителство. Вижда се обаче, че те са правени независимо (съответно от В. Криско и Д. Пенская) и дават възможност двете традиции да се съпоставят и четат успоредно не само от познавачи на древните езици.

Като бележки към съвременния превод от гръцки в края са въведени

и т.нар. коментари към гръцкия текст (с. 62–98), които съставляват основния обем на втория – изследователски – дял на книгата. Реално това е един задълбочен и широкообхватен труд върху съдържанието, жанра, структурата, символиката, библейските топоси, фолклорните мотиви, интертекстуалните паралели и в по-редки случаи – езиковите особености на *Сказанието за Агапий*. В систематизиран и обобщен вид тези наблюдения са изложени в дисертацията на Д. Пенская, докато в настоящата книга те съпътстват изложението в неговата последователност, поради което сходни въпроси се коментират в отделни бележки. Водещ в *Сказанието* е мотивът за следването на праведния път (срв. бел. 9, 10), по който Агапий попада в рая, преминава през посвещение в Божията премъдрост и получава прозрение, след което се завръща в света със способности да извършва чудеса и се оттегля да завърши живота си като отшелник (вж. бел. 11, 27, 68, 72, 88, 98, 107, 113, 130, 158, 198). Открояват се още образът на Господ кормчия (бел. 24), мотивът за избора на тесния път или тясната врата (както с библейски, така и с фолклорни паралели, срв. бел. 93), описанието на Рая като *locus amoenus* (бел. 46, 50, 129, 130), мотивът за временната слепота и воденето за ръка (бел. 107), за използването на вълшебни предмети и чудодейни помощници в отвъдния свят (бел. 132, 150, 160), библейският топос за преходните земни и вечните небесни блага (бел. 140) и много други. В много случаи фолклорните, митологичните и християнските влияния в *Сказанието* са тясно преплетени, като понякога то стои по-близо до фолклора и ранната апокрифна традиция (напр. с основната си идея за телесно пребиваване в рая, срв. бел. 104), а другаде показва по-комплексно тълкувание (напр. вкушването на чудотворния хляб не просто като приказан мотив за предмет от чудодееен

помощник, а като приемане на причастие, срв. бел. 183).

Структурата и съдържанието на *Сказанието* са поставени в много широк контекст, като са приведени паралели от впечатляващ брой други произведения със сходни мотиви (апокрифи, приказки, жития и др.), сред които изпъкват *Деянията на Андрей и Матей*, житията на Онуфрий Велики, Андрей Юродиви, Павел Тивейски, Макарий Римски и др., *Йосиф и Асенет*, *Плаването на св. Брендан* и др., както и старозаветни и новозаветни книги. По този начин т.нар. коментар към гръцкия текст на *Сказанието* предоставя типологическо изследване на самия жанр на съчинението в контекста на взаимните влияния между произведения в различни традиции.

Особено интересни са наблюденията на Д. Пенская, в които търси аргументи за датиране и локализиране на апокрифа. Безспорни са широките граници между IV в. и IX в. с *terminus post quem* 381 г. (поради употребата на формулировки, утвърдени в Никео-Константинополския Символ на вярата, срв. бел. 76) и *terminus ante quem* 861 г. поради някои особености на описания манастирски живот (срв. бел. 15). По-конкретни доводи обаче авторката търси в споменаването на името „Теоктист“ (в параграф 5.2, отсъстващ от славянския превод), обвързвайки го със съратника на св. Евтимий Велики Теоктист, основал през V в. в Палестина общежителен манастир и лавра, с което периодът на възникване на текста се ограничава между ок. 420 г. и 482 г. (бел. 90). Към тези данни може да се добавят и някои посочени от авторката интертекстуални отношения като напр. влияние от *Житието на Павел Тивейски* (бел. 117) и от апокрифа *Йосиф и Асенет* (бел. 160). Що се отнася до локализацията, следите водят към Близкия изток (Палестина, ако е коректна връзката с манастира на

Теоктист, бел. 90) или Египет (ако се тълкува правилно значението на неясната гръцка дума δικρόσσιον в параграф 10.3, без славянски превод, като вид тъкан, египетска реалия, срв. бел. 170).

Въпреки че формално тази изследователска част, напечатана с по-дребен шрифт, е причислена към изданието на текста, тя може да се чете и последователно почти като независима публикация.

Отделна глава под названието „Лингвистически очерк“ с автор В. Криско е посветена на славянския превод на *Сказанието* (с. 99–114). Разделена е на пет подглави: 1. Някои особености на превода; 2. Реликти от глаголица; 3. Граматически архаизми; 4. За някои лексеми в *Сказанието*; 5. Към критиката на текста на *Сказанието за Агапий*.

Езиковият анализ е избиращелен и няма претенции за изчерпателност, въпреки че в уводните думи на книгата се подчертава малкият брой досегашни лингвистични проучвания върху съчинението (с. 4). Фокусът тук е най-вече върху онези особености на текста – в основното издание от Успенския сборник и в преписите, влезли в критическия апарат, които обясняват възникналите разлики в твърде разнообразната славянска ръкописна традиция и подкрепят избраните варианти за реконструирания архетип. Според изследователя преводът се придържа много близо до гръцкия си източник, до буквалност, поради което на места са предпочетени четения, реконструирани или запазени в по-късни преписи, които най-добре отговарят на паралелния гръцки. Така например се отдават на гръцкото влияние и се отчитат като първични употребите на винителен падеж при отрицание вместо обичайния за старобългарския език родителен (с. 99 с посочени места от текста) или се възстановяват незасвидетелстваните в ръкописите конструкции *нмамаъ

блжднмн за гр. ἔχομεν περιπλανόμενοι в параграф 11.5 и *бѣахъ плывавъше за гр. ἦσαν ἀποπλεύσαντες в параграф 13.1 (с подробна аргументация на с. 100–101). Както казах и по-горе, възможно е читателят да не се съгласи с всички издателски решения, но те са защитени с такава филологическа вещина, че за отхвърлянето им ще са необходими също толкова убедителни контрааргументи.

Данните за ранното възникване на превода са коментирани в три подглави, посветени на следите от глаголица, морфологията и лексиката на славянския текст. Към глаголически архетип насочва не само датирането в края на IX в. – началото на X в., но и най-вече многобройните разминавания в числовите означения (между преписите и спрямо гръцкия), както и няколко грешки при транскрипцията на кирилица (с. 102–105). И тук трябва да се отбележат подробните и понякога много изобретателни обяснения към иначе необяснимите разночетения между славянските ръкописи. Един от получените резултати от този анализ според мен трябва да се подчертае по-отчетливо, а именно, че може да се говори за няколко глаголически протографа и за неколкочратно транскрипция, дала различни отклонения в кирилските им наследници.

Граматическите архаизми (синтактични и морфологични, с. 105–108) са извлечени от вариантите в различни преписи – някои безпредложни употреби на винителния падеж, дателен за притежание, подвижност на възвратното енклитично местоимение сѧ според закона на Вакернагел, остатъци от непродуктивни склонения, архаични глаголни форми (на простия аорист и на първи сигматичен аорист при консонантни основи като рѣхъ, на миналите деятелни причастия на глаголите от IV спр. и др.). За мястото на сѧ и избора на издателите да го изписват слято с глаго-

ла, когато е в постпозиция, вече стана дума по-горе. Тук само ще отбележа, че употребата на дателен за притежание, който несъмнено трябва да се смята в превода за изконен вместо родителен, донякъде противоречи на твърдението, че старобългарският превод е следвал гръцкия образец във всяко отношение, и според мен разколебава някои издателски предпочитания при реконструкцията (напр. на винителен при отрицание при засвидетелстван родителен в ръкописите). Важно е да се подчертае обаче, както коректно отбелязват и авторите, че многобройните пропуски, съкращения, допълнения и други разминавания между гръцкия текст и старобългарския превод се дължат на различна, недостигнала до нас редакция на гръцкия оригинал.

Сред бележките върху лексиката (с. 108–112) може да се открият употребите на отокъ ‘остров’, житнѣ ‘жита, плодове’ (събирателно), породъ ‘възраждане, възобновяване’ и др., които досега са затруднявали изследователите или са оставали извън вниманието им.

Накрая е добавена кратка подглава върху критиката на текста, каквато липсва в уводния дял на книгата (с. 112–114). Тя също избирателно коментира отделни разночетения, към които има бележки на съответните места в изданието. Тук обаче се правят и някои много важни уточнения и обобщения. В резултат на предварителната работа върху колацията на преписите Р. Поуп (цитиран от В. Криско без превод от английски) заключава, че в южнославянското разклонение промените и редакциите са започнали много по-рано, още преди XIII в. в България, докато ранната източнославянска традиция (XII–XV в.) е много по-консервативна и едва след XV в. започват по-големите лексикални иновации. Отново се изтъква и широкото разпространение на смесени четения в резултат на т.нар. хоризонтална транс-

мисия, т.е. използването на повече от един антиграф при преписване. Все пак, въпреки контаминираната ръкописна традиция и спорадичното групиране на преписите с общи четения на някои места в коментарите, един по-уверен опит за очертаване на отношенията между тях, ако не същинска стема, би добавил повече детайли към историята на този интересен текст.

Книгата е снабдена с два словоуказателя – гръцко-старобългарски към критическото издание на гръцкия текст (изработен от Д. Пенская) и старобългарско-гръцки към реконструирания превод с пълен индекс на словоформите (с автор Я. Милтенов). Между тях няма пълно съвпадение, като се имат предвид разликите между двете традиции, и всеки един от тях ще бъде неизменно помагало за бъдещи изследвания върху старобългарската лексика и ранните славянски преводи.

Накрая са добавени 57 снимки от ръкописите, съдържащи *Сказанието за Аганий* – на гръцкия текст, на най-ранния славянски препис в Успенския сборник и на редица други преписи, използвани в критическия апарат. Заедно с отделните снимки, вмъкнати на страниците на самото издание, тези приложения не само обогатяват изследването, но и позволяват проверка и допълване на данните от основния корпус там, където публикуваният материал е недостатъчен.

Като цяло книгата *Хождение в рай. Сказание Агания в греческой традиции и славянском переводе. Издание. Исследование. Указатели* задава много високо ниво в палеославистичната едиционна практика. Двуетичното успоредно издание, придружено от критически реконструиран славянски текст, както и от езиков коментар и двупосочни речници, би трябвало да е стандарт за нашата наука. Най-голямото достойнство

на книгата обаче смятам, че е нейната отвореност, прозрачност, готовност за научен дебат – почти всички издателски решения са аргументирани и защитени,

така че могат да бъдат проверени и подложени на обсъждане. Това, разбира се, трябва да става със също толкова висока филологическа компетентност.

Анета Димитрова
Софийски университет „Св. Климент Охридски“
anetagd@uni-sofia.bg

ЧЕТИВОТО ЗА МИРЯНИ В ЮЖНОСЛАВЯНСКИЯ РЕПЕРТОАР
XIV–XVIII В. / Readings for Laymen Public in South Slavic Repertoire in the
Fourteenth–Eighteenth Centuries. Международна научна конференция
София, 16–18 ноември 2023 г. Състав. Нина Гагова.
Научни редактори: Нина Гагова, Мария Йовчева, Ана Стойкова.

София: Издателски център „Боян Пенев“, 2025, 264 pp.
ISBN 978-619-7372-92-2

This volume contains 13 papers (11 in Bulgarian and 2 in Serbian) given at the international conference “Readings for Laymen Amongst the South Slavs. Sociocultural Dynamics of the Fourteenth–Eighteenth Century Repertoire,” organised by the Institute for Literature, Bulgarian Academy of Sciences and held in Sofia on November, 16–18, 2023. Both the edition and the organization of the conference were part of the project under the same title, supported by the Bulgarian National Scientific Fund at the Ministry of Education and Science, contract No. KP-06-N50/7 from December 8, 2020¹.

The volume opens with an introduction by Nina Gagova (pp. 11–14) revealing the compiler’s idea and summarizing the main themes, achievements, and contributions of the articles published. A fruitful research perspective is chosen: the perspective of the targeted public of the medieval and

pre-modern texts, of readers and listeners. Indeed, in Palaeoslavica studies, works created by monks and priests and intended for them are usually analysed, whereas the questions of what part of the rich corpus of Christian literature reached the laypeople and through which channels these people became acquainted with paradigmatic Christian texts is rarely focused on. For the study of medieval and early modern mentality, the question of reading is of particular importance – specifically, what were the goals, effects, impact, methods of reading and how were the texts perceived? The volume seeks to answer such research questions through in-depth analyses of works belonging to various genres and produced in different periods (including the diverse eighteenth century) and contexts. The texts focused on did not only provide information to their readers but also set behavioural and cognitive models. The goal of the volume is to outline sources and compilation mechanisms behind the collections of readings for the laity, to discuss social

¹ On the project see its website Четивото за миряни: <https://chetivoto.eu/>.